

Lietuviškoji valdžios institucija Vokietijos–TSRS karo pradžioje: jos veiklos bruožai, kompetencija bei pozicija tautinių santykių srityje (Vilniaus miesto komiteto pavyzdžiu)

IVADAS

Prasidėjus Vokietijos–TSRS karui, Kaune buvo sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė (LLV). Analogų jai buvusiose tarybinėse respublikose nerasime. Galėtume paminėti nebent Stepano Banderos bandymą sudaryti vyriausybę Lvove, Ukrainoje, tačiau pastangos buvo bevaisės.

Lietuvos laikinoji vyriausybė *in corpore* deklaravo sieksianti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Ji mėgino atkurti iki tarybinės okupacijos buvusią ekonominę sanklodą, teisinę sistemą, vietos savivaldą. Jos šešių savaičių darbą (egzistavo iki 1941 m. rugpjūčio pradžios) atspindi šimtas priimtų įvairaus turinio įstatymų, nutarimų bei potvarkių.

Tačiau LLV jurisdikcija apėmė ne visą Lietuvą, nes šalį užėmus skirtingiems vokiečių armijos daliniams ir Lietuvoje įsteigus dvi karo lauko komendantūras – Kauno ir Vilniaus – neišvengiamai turėjo susidaryti ir du civilinio gyvenimo administravimo centrai. Taigi Vilniui bei Rytų Lietuvai atsidūrus kitos karo lauko komendantūros veikimo zonoje, čia įsikūrė antra pagal svarbą lietuviškoji valdžios institucija – Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas (toliau – Komitetas)¹.

Kitaip nei LLV, Komiteto veikla didelio Lietuvos istorikų dėmesio nesulaukė. Minėtini vos keli tekstai², kuriuose plačiau analizuojamas jo susidarymas, veikla, santykiai su okupacine valdžia ir kt. Šį kartą, trumpai api-

būdinę Komiteto susidarymo aplinkybes bei kompetenciją, išsamiau panagrinėsime mažiau istoriografijos akcentuotus jo veiklos aspektus ir ypač požiūrį į lenkų bei žydų tautines bendruomenes.

KOMITETO SUSIDARYMO APLINKYBĖS BEI KOMPETENCIJA

„Birželio 24 d. dar tebevykstant Vilniaus mieste ir srityje kovoms su krašto engėjais bolševikais, Vilniaus lietuviams aktyvistams ir lietuviams partizanams vadovaujant, Vilniaus miestui ir sričiai tvarkyti ir santykiams su Vokiečių Kariuomene užmegzti Vilniuje susikūrė mano vadovaujamas Komitetas...“³ Taip 1941 m. rugsėjo 15 d. rašė buvęs jo pirmininkas, vienas antitarybinio pagrindo Vilniuje vadų Stasys Žakevičius. Anot buvusio Lietuvos pasiuntinio Berlyne Kazio Škirpos, apie šio Komiteto ir lietuvių aktyvistų veiklą Vilniuje 1941 m. liepos 9 d. slaptame gestapo biuletenyje buvo rašoma: „Lietuviškieji sluoksniai, kurie vadina save aktyvistais, sugebėjo perimti miesto ir Vilniaus apskrities valdymą tuojau, kai tik rusų kariuomenė pasitraukė. Vadovaujant Stasiui Žakevičiui (Vilniaus universiteto docentui) susidarė komitetas, kuriam priklauso įvairios žinybos, tarp kita ko, ir gynybos. Šio komiteto kontroliuojama dalis buvusių lietuvių įstaigų ėmė irgi atnaujinti savo veiklą, jų tarpe politinė, krimi-

nalinė ir viešoji policija. Siekiama padaryti vokiečių karinėms įstaigoms įspūdį, lyg Lietuvos valstybinis aparatas yra išsilaikęs. Buvo dargi atgaivinta lietuvių karo komendantūra su lietuviu karo komendantu. Kadangi lietuvių kariniai ir policijos daliniai buv. Wehrmachtui reikalingi saugoti belaisvius, tiltams, geležinkelio įrengimams, prekių ir ginklų sandėliams, o taip pat palaikyti viešajai tvarkai mieste, tai pradžioje visa tai, be kai kurių suvaržymų, buvo toleruojama⁴.

Toleranciją nulėmė ne vien ar tiksliau – ne tiek tai, kad civilinė valdžia atliko tas funkcijas, kurios karinei valdžiai yra svetimos. Be ne svarbiausia, kad Komitetas rūpinosi iš esmės ūkiniais reikalais ir į politiką nesikišo, o jo darbą kontroliavo vokiečių karinė vadovybė. Jos atstovai pasirašė ne vieną skelbimą bei raštą, kuriuose nurodė, kad Vilniaus ir srities administravimą laikinai vykdo Vilniaus srities piliečių komitetas, vokiečių karo organų prižiūrimas⁵, kad Komiteto veikla turi apsiriboti konkrečios vokiečių karo lauko komendantūros veikimo plotu ir jis turįs vykdyti jos įsakymus⁶. Įsakmiai pabrėžta: „Problemų, kaip maitinimas, aprūpinimas, auto priemonių reikalai, apgyvendinimai, kainų ir algų normavimas ir kt., yra tikrai labai daug: pavyzdingu ir prityrusiu šių problemų likvidavimu Jūs galite gyventojams patarnauti ir tuo pačiu įgyti vokiečių administracijos organų pasitikėjimą. Kitiems reikalams kol kas ne vieta“⁷. Komiteto pareigūnų kompetencijos ribos aiškiai nusakytos ir jų pasižadėjimo tekste (žr. priedą Nr. 1).

Į Komitetą, be pirmininko ir jo pavaduotojo, įėjo dar 6 asmenys. Įvairioms gyvenimo sritims tvarkyti, įstaigoms perimti ir perorganizuoti buvo paskirti laikinieji reikalų tvarkytojai – krašto apsaugos, vidaus reikalų, finansų, prekybos, pramonės, žemės ūkio, teisingumo, švietimo, sveikatos ir kt. Paskirtas ir Vilniaus miesto burmistras, ką tik pradėto leisti laikraščio „Naujoji Lietuva“ redaktorius, kiti pareigūnai⁸.

Kaip žinome, LV paragino į darbą grįžti visus iki tarybinės okupacijos buvusius Lietuvos Respublikos (LR) pareigūnus, o kai kurie Komiteto pareigūnai bent jau pirmomis karo dienomis laikėsi daug radikalesnės pozicijos: „Laisvosios Lietuvos atstatymas anaipol nereikia paprasto buvusio Smetonos režimo teisiniu ir socialiniu atžvilgiu atstatymo. Tai yra naujų kelių ieškojimas naujai, teisingai Lietuvai ir lietuvių tautos bendruomenei sukurti [...]. Laikinieji reikalų valdytojai ir visi įstaigų vedėjai turi laikinai vadovautis ne senais ir dabar vykstančiais socialinei revoliucijai neatitinkančiais Smetonos įstatymais [...], bet bendrais tautinės socialinės revoliucijos ir pačio gyvenimo iššauktais principais, tais dėsniais, kuriuos tauta išugdė savy per šiuos kruvinuosius metus [...]. Senų tarnautojų (iki 1940 m. birželio 15 d.) grąžinimo principas negali būti taikomas. Ir šiuo atžvilgiu veikia tik vienas principas – Naujosios Lietuvos kūrimo darban stoja visi lietuviai, pirmoje eilėje tačiau tie, kurie aukojosi sunkiu okupacijos metu, taip pat tie, kurie per šį okupacijos metą nenusižengė lietuvių tautai ir jos garbei“⁹. Vėliau radikalumas sumažėjo ir, pavyzdžiui, į darbą vietos savivaldos organuose bei policijoje pirmiausia imta kviesti ne tik „patikimus lietuvius“, bet ir tą darbą iki 1940 m. birželio 15 d. dirbusius asmenis¹⁰. Buvo išleistas net įsakymas visiems Vilniaus srities (Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskričių) policijos pareigūnams, valsčių viršaičiams, valsčių sekretoriams ir kitų įstaigų tarnautojams, kurie ėjo tas pareigas bei dirbo Lietuvos Respublikos įstaigose iki 1940 m. birželio 15 d., tučtuojau grįžti į buvusias darbo vietas, organizuoti įstaigas, perimti iš buvusios milicijos ir kitų įstaigų visą turtą savo žinion ir už jį atsakyti; vykdamas pareigas nurodyta vadovautis nepriklausomos Lietuvos įstatymais¹¹. Vilniuje raginimo paklausė ir į tarnybą grįžo maždaug trečdalis buvusių policijos pareigūnų¹² (tiesa, šis procentas buvo šiek tiek mažesnis už Lietuvos vidurkį, siekusį apie 40 proc.¹³).

Nepretendavimas į politinę valdžią, kaip tai darė Laikinoji vyriausybė, stabilumo užtikrinimas Vilniaus srityje lėmė, kad Komitetas gyvavo ilgiau nei vyriausybė. Kita vertus, Komitetas negalėjo ilgai gyvuoti, nes įvedus Lietuvoje civilinę valdžią administravimas buvo perduotas pirmajam generaliniam tarėjui ir jo paskirtiems pareigūnams. Taigi generalinio komisaro įsakymu Komiteto veikla nuo 1941 m. rugsėjo 15 d. buvo sustabdyta.

POŽIŪRIS Į LENKŲ IR ŽYDŲ TAUTINĖS BENDRUOMENES

Komitetą sudarė vien lietuviai. Pasak jo pirmininko, tokią jo sudėtį lėmė tai, kad Komitetas „iškilo iš Vilniaus lietuvių slapto veikimo bolševikų okupacijos metu ir, jai griūvant, iš ginkluoto sukilimo už krašto ir sostinės laisvę“¹⁴.

Lenkai, kitaip nei lietuviai, neturėjo organo, kuris, kaip kad Komitetas, būtų pripažintas vokiečių karinės ir civilinės valdžios, oficialiai atstovautų jų interesams. Be to, daugumai Vilniaus įstaigų bei įmonių taip pat vadovavo lietuviai, nors tarnautojų bei darbininkų dauguma buvo lenkai ir žydai.

Vokiečių karinė administracija, išsiaiškinusi Vilniaus gyventojų tautinę sudėtį ir pamčiusi, jog lenkai sudaro didžiausią gyventojų dalį – beveik 42 proc.¹⁵, – nurodė komiteto vadovams „[...] į miesto vadovaujamas vietas įvesti daugiau lenkų“¹⁶, reikalavo, kad „įstaigų vadovai turi būti parenkami paritetiškai iš visų tautinių grupių, išskyrus žydus“¹⁷ („visos tautinės grupės, išskyrus žydus, turi vienodas teises“¹⁸) ir t. t.; pabrėžė, jog tas faktas, kad Komitetas susideda tik iš lietuvių, „jokiu būdu negali privesti prie to, kad lenkai bei gudai būtų prispausti“¹⁹. Demagogiškai aiškinta, kad tai nesuderinama su jų poli-

tika, prieštarauja tarptautinėms Hagos ir Ženevos konvencijoms²⁰. Svarbiausia priežastis, be abejo, buvo kita – karinė valdžia užimtose teritorijose siekė stabilumo ir mažiausiai norėjo tautinės nesantaikos eskalavimo.

Komiteto pareigūnams į savo rankas teko perimti ne tik Vilniaus, bet ir visos srities administravimą, nors provincijoje labai trūko lietuvių, galinčių dirbti atkuriamąjį administracinį darbą. Trukdė darbą ir lėšų stoka, besikeičiantis kai kurių Pietryčių Lietuvos valsčių karinis, vėliau ir administracinis pavaldumas, taip pat dažni konfliktai su vietos lenkais. Pranešimų apie konfliktus Komitetas gavo iš Šumsko valsčiaus lietuvių, Jašiūnų, Šalčininkų. Skųstasi, esą vietos lenkai „varo priešvokišką ir priešlietuvišką akciją“ – skundžia lietuvius pareigūnus, nevykdo centrinių administracijos įstaigų paliepimų, perima vietose valdymą ir pan.²¹ Kaip steigėsi vietinė lenkų savivalda, rodo Druskininkų pavyzdys; ten rugpjūčio pradžioje lenkai į savo rankas perėmė burmistro, saugumo, pagalbinės policijos ir kitas įstaigas, nuplėšė lietuviškus gatvių pavadinimus, atleido 47 lietuvius tarnautojus ir t. t.²²

Komitetas leido laikraštį „Naujoji Lietuva“. Jo pirmasis redaktorius Rapolas Mackonis vėliau dienoraštyje rašė, kad laikraščio leidimą jam pavedė Komiteto pirmininkas S. Žakevičius. Pavadinimas, anot redaktoriaus, turėjęs simbolizuoti „naują gadynę“ ir Vilniaus ryšius su Lietuva²³. Šio, kaip, beje, ir kitų Lietuvos regionų – Panevėžio, Biržų – laikraščio puslapiuose diskutuota ir tautinių mažumų klausimu. Daugiausia dėmesio, be abejo, sulaukė žydai, tačiau rasime ir tekstų apie „rusišką pavojų“ bei „lenkišką aristokratiją“. Ypač kategoriškas lenkų atžvilgiu buvo vienas atsišaukimas, išspausdintas „Naujojoje Lietuvoje“. Jame rašoma: „Antra mūsų tautos nelaimė* yra lenkai, kurie visada siekė slopinti

* „Pirma tautos nelaimė – žydai“.

ir naikinti lietuvių, ypačiai ilgą laiką okupuotame Vilniaus krašte. Jie kolonizavo Vilniaus sritį lenkais, lietuvius trėmė ir marino kalėjimuose. Ir šiam darbui turi būti padarytas galas. Visiems atvykėliams ir aršiams mūsų kultūros slopintojams Lietuvoje neturi būti vietos²⁴. Tokia retorika demonstravo įsisenėjusias tarpusavio skriaudas bei stereotipus. Antižydiškais tekstais buvo siekiama įtikinti ir okupacinei nacių valdžiai, nes jau pirmasis „Naujosios Lietuvos“ numeris buvo išverstas į vokiečių kalbą ir įteiktas peržiūrėti vokiečių karo komendantui.

Antižydiška retorika prasidėjo nuo pirmų karo dienų. Žydų ir komunistų tapatinimas tapo būdingu reiškiniu ne tik Vilniui, bet ir visai Lietuvai. Komiteto pirmininkas kalbėdamas per Vilniaus radiją žydų komunistų temai taip pat skyrė nemažai dėmesio: „Žydai, kuriais rėmėsi kruvinas bolševikų teroras ir kurie buvo aktyviausi raudonųjų dvidešimtojo amžiaus žmonių medžiotojų tarnai, bus iš politinio, ekonominio ir kultūrinio laisvosios Lietuvos gyvenimo išbraukti... Tačiau tai bus nustatyta teisiniais vyriausybės aktais²⁵. Jau birželio 29 d. Komitetas priėmė nutarimą „Nustatyti žydų gyvenamąjį kvartalą“ ir, išsiaiškinus žydų skaičių, juos ten kuo greičiau perkraustyti²⁶. Nuo žodžių prie darbų perėita išleidžiant žydus diskriminuojančius potvarkius. Remdamasi vokiečių kariuomenės karo komendanto liepos 3 d. įsakymu Vilniaus lietuviškoji administracija išleido skelbimą, įpareigojantį žydus nešioti šešiakampes žvaigždes bei draudžiantį nuo 18 val. vakaro iki 6 val. ryto vaikščioti gatvėse²⁷. Rūpintis Vilniaus miesto žydų bendruomenės reikalais ir ryšiams su vietos valdžios organais palaikyti liepos 5 d. buvo sudarytas Vilniaus žydų komitetas. Į jį įėjo 10 žmonių. Jam, iki bus galutinai įrengtas mieste žydų rajonas, „pavesta rūpintis žydų darbo jėgos organizavimu, be pastogės likusių žydų šeimų globa ir kt. specifiniais ir tik žydų bendruomenę liečiančiais reikalais“²⁸. Minėtas komitetas įstaigoms per

dieną dažnai pristatydavo iki 2000 darbininkų²⁹. Vykdamas vokiečių karinės valdžios liepos 11 d. nurodymą įrengti getą 20 tūkst. žydų buvo nustatytos geto ribos, „atlikta reikiama statistika ir paruošti bei užverbuoti žmonės, kurie padėtų vykdyti žydų persikėlimą bei išvažiavimą, tvarkant jų paliktą turtą, prižiūrint transportą ir visa kt.“³⁰ Perkėlimui numatyta pagalbinį personalą sudarė daugiausia mokytojai ir studentai³¹. Surinkti statistiniai duomenys rodė, kad žydams numatytame kvartale gyveno 10 224 žmonės, 78 proc. jų žydai³². Planai uždaryti žydus atskirame miesto kvartale, to kvartalo ribų bei žmonių, galinčių jame gyventi, skaičiaus tikslinimas baigėsi žydų suvaymu į getą rugsėjo pradžioje.

Žydus bei komunistinių organizacijų narius pradėta atleidinėti iš darbo. Toks sprendimas priimtas dar pirmame Komiteto posėdyje birželio 26 d.³³ Atleidžiant užtekdamo tautybės įvardijimo – žydas. Taip buvo valstybinėse, mokslo bei mokymo įstaigose. Paslaugų bei gamybos įmonėse žydų atleidimo klausimas buvo sprendžiamas ne taip radikaliai. Vokiečių karinės valdžios nurodymu įmonėms dėl specialistų trūkumo ir esant gamybinei būtinybei žydus leista laikyti iki 1941 m. rugpjūčio 31 d.³⁴, vadinasi, laikinai ir tik padiniais darbininkais. Ši nuostata pirmiausia lietė gamybines kooperatines arteles, įkurtas tarybų valdžios metais, kuriose žydai dažnai sudarė daugumą ar net 100 proc. darbuotojų. Iki to laiko jiems turėjo būti parengta kvalifikuota pamaina iš kitų tautybių vietos gyventojų.

Be abejo, iš darbo buvo atleidžiami ne tik žydai. Antai iš Vilniaus universiteto naikinamos marksizmo-leninizmo katedros atleista keliolika lietuvių, skaičiusių paskaitas uždraustuose kursuose darbininkams ir valstiečiams³⁵. Gana dažni lenkų ir retesni lietuvių atleidimai dažniausiai buvo motyvuojami politinėmis ir ekonominėmis priežastimis: „nepageidaujamas esamai santvarkai“, „komunistų šalininkas“, „komjaunuolis“, „nepatiki-

mas“, „nuolatinis Londono gandų skleidėjas“, „nesugeba dirbti“, „dėl etatų mažinimo“, „dėl įstaigos likvidavimo“. Smarkiai išaugo nedarbas. 1941 m. liepos 1 d. duomenimis, Vilniuje iš 110 tūkst. vietos lenkų dirbančių buvo tik šiek tiek daugiau nei 26 proc. Iš jų dauguma vertėsi amatais arba dirbo pramonėje (11,3 proc.)³⁶. Žemiau pateiktoje lentelėje (žr. priedą Nr. 2) vaizdžiai matyti, kaip kito bendras darbuotojų skaičius 51-oje Vilniaus įstaigoje bei įmonėje pradedant Lietuvos Respublikos laikais ir baigiant paskutinėmis Komiteto gyvavimo dienomis. Dinamika akivaizdi: tarybiniais metais darbuotojų skaičius, lyginant su Lietuvos Respublikos laikais, išaugo apie 3,5 karto. Prasidėjus Vokietijos–TSRS karui darbuotojų skaičius sumažėjo (daugiausia dėl žydų atleidimo), tačiau ne taip smarkiai, kad pasiektų buvusį LR laikų lygį.

IŠVADOS

Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetą iš Vilniaus traukiantis Raudonajai armijai sudarė vietos aktyvistai lietuviai.

Komiteto nariai dalyvavo sprendžiant Vilniaus miesto ir srities ekonomines, buitines, socialines problemas, organizavo savivaldybes

bei policiją visoje Vilniaus srityje – Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskrityse. Tačiau nuo politinio pobūdžio klausimų sprendimo jie buvo nušalinti: Komitetą iš pradžių kontroliavo nacių karinė, vėliau – civilinė valdžia.

Komitetą sudarė vien lietuviai, tačiau jo nuostata lenkų atžvilgiu buvo gana tolerantiška, nors įtarta, kad jie, sudarę didžiąją Vilniaus miesto bei nemažą srities gyventojų dalį, kurstomi iš Londono stengiasi visaip kenkti lietuvių darbui.

Vokiečiai buvo suinteresuoti stabilumu užimtame krašte ir išvengti tautinio pobūdžio konfliktų, todėl išsiaiškinę Vilniaus krašto gyventojų nacionalinę sudėtį į Vilniaus miesto valdžios bei valdymo institucijas ketino įtraukti daugiau lenkų.

Žydai Komiteto pareigūnų viešose kalbose tapo „komunistų“ sinonimu, juos pradėta masiškai atleidinėti iš darbo. Komiteto pareigūnai kartojo vokiečių kariuomenės karo komendanto įsakymus, vėliau – civilinės administracijos potvarkius, t. y. pradėjus pilietinių teisių varžymu užbaigta Vilniaus geto įsteigimu.

Komitetas buvo panaikintas 1941 m. rugsėjo 15 d., įvedus civilinę valdžią ir administravimą Lietuvoje perdavus pirmajam generaliniam tarėjui bei jo paskirtiems pareigūnams.

PRIEDAS Nr. 1³⁷ PASIŽADĖJIMAS

Aš, žemiau pasirašęs,, gimęs (vieta), gyvenęs, esu Vilniaus miesto ir Srities Piliečių Komiteto bendradarbis.

Kaip bendradarbis Komiteto, kuris kilo iš vilniečių lietuvių kovos už lietuvių tautos laisvę, įgytą vokiečių kariuomenės žygio dėka, esu pasiryžęs visomis jėgomis padėti vokiečių tautai jos kovoje su Europos mirtinu priešu – bolševizmu. Todėl duodu Vokiečių Kariuomenei šį raštišką pasižadėjimą:

1. Šiame kryžiaus kare lietuvių tautos laisvė ir jos likimas yra artimai surišti su vokiečių kariuomenės laimėjimu rytuose. Priimama dėmesin pareiškimas, kad karo operacijų rytuose metu politiniai klausimai nekeltini. Komitetas nepriims ir nevykdys jokių instrukcijų, prieš tai nesusiekęs su atitinkamomis vokiečių kariuomenės įstaigomis.

2. Pareigų atlikime pagrindinis principas: pirmoje eilėje patenkinti vokiečių reikalus, kad būtų užtikrintas galutinis laimėjimas rytuose. Tuo tikslu pirmoje eilėje reikia vykdyti vokiečių kariuomenės įstaigų įsakymus ir nurodymus. Piliečių valdymas turi būti teisingas ir, nepasitenkinimams išvengti, vienai gyventojų daliai negali būti duodama pirmenybė prieš kitą gyventojų dalį. Žydai šiuo atveju išskiriami. Nuo užimamos vietos negalima atsisakyti, prieš tai nesusisiekus su atitinkamomis vokiečių kariuomenės įstaigomis.

Vilnius, 1941 m. m. ... d.

PRIEDAS NR. 2

Darbuotojų skaičiaus kaita Vilniaus įmonėse
1940 m. birželio 16 d.–1941 m. rugsėjo 10 d.³⁸

Tarnautojų iki 1940 06 16	Tarnautojų tarybiniais metais	Atleista tarnautojų tarybiniais metais	Atleista tarnautojų 1941 06 22	Tarnautojų skaičius 1941 09 10	Kiek reikėtų atleisti dėl įstaigos likvidavimo
5095	17 712	Lietuvių 1337 Lenkų 566 Rusų 43 Kitų 459	Lietuvių 727 Lenkų 1077 Rusų 142 Žydų 3167	Lietuvių 5553 Lenkų 7390 Rusų 249 Kitų 476	Lietuvių 63 Lenkų 930 Rusų 41 Kitų 410

Nuorodos

¹ Komitetas turėjo kelis pavadinimus: Vilniaus miesto komitetas, Vilniaus miesto piliečių komitetas ir Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas.

² J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1941–1944 m.)*, Vilnius, 1969, p. 56–68; V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 101–108.

³ 1941 m. rugsėjo 15 d. įsakymas Nr. 33, Lietuvos mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – LMACB RS), f. 165-870, l. 36.

⁴ K. Škirpa, „1941 metų vyriausybės kelias“, *Aidai*, 1971, Nr. 6, p. 249.

⁵ Gen. mjr. von Ditfurtho 1941 m. liepos 16 d. skelbimas, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-677, ap. 2, b. 91, l. 14.

⁶ 403-iosios apsaugos divizijos karinės administracijos skyriaus viršininko 1941 m. liepos 3 d. raštas S. Žakevičiui, ibid., f. R-643, ap. 3, b. 14, l. 102.

⁷ Ibid.

⁸ 1941 m. birželio 24 d. įsakymas Nr. 1, LMACB RS, f. 165-870, l. 1.

⁹ Aplinkraštis Nr. 1, ibid., f. 165-1042, l. 1–2.

¹⁰ Vilniaus miesto srities vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 8 d. pranešimas Vilniaus karo lauko komendantui, ibid., f. 9-3030, l. 3.

¹¹ Vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros ir apskrities viršininko B. Draugelio 1941 m. birželio 27 d. įsakymas Nr. 1, ibid., f. 165-1039, l. 21.

¹² Vilniaus policijos vado A. Iškausko 1941 m. gruodžio 15 d. raštas, LCVA, f. R-689, ap. 1, b. 63, l. 48.

¹³ P. Stankeras, *Lietuvių policija 1941–1944 metais*, Vilnius, 1998, p. 49.

¹⁴ V. Brandišauskas, op. cit., p. 104.

¹⁵ Šio procento negalėtume laikyti absoliučiai tikslu. Centrinis statistikos biuras, nustatydamas Vilniaus miesto gyventojų skaičių bei jų pasiskirstymą tautybėmis, pasak Demografijos skyriaus viršininko B. Stakėno, „vadovavosi natūralinio gyventojų judėjimo, vidaus pasų išdavimo 1940 m. pradžioje ir Seimų rinkimo duomenimis“, LMACB RS, f. 9-3030, l. 106.

¹⁶ V. Brandišauskas, op. cit., p. 105.

¹⁷ 814-osios karo lauko komendantūros komendanto 1941 m. liepos 17 d. įsakymas Nr. 1, LMACB RS, f. 165-1049, l. 6.

¹⁸ 814-osios karo lauko komendantūros komendanto 1941 m. liepos 23 d. įsakymas Nr. 2, *ibid.*, f. 165-1045, l. 29.

¹⁹ 1941 m. liepos 15 d. karo lauko komendantūros didžiojoje salėje įvykusio posėdžio aprašymas, *ibid.*, f. 165-1045, l. 10.

²⁰ *Ibid.*

²¹ Šumsko valsčiaus lietuvių visuomenės 1941 m. liepos 20 d. pranešimas, *ibid.*, f. 9-3030, l. 48; Vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 31 d. pranešimas Komitetui, *ibid.*, l. 22.

²² J. Bulavas, *op. cit.*, p. 64.

²³ R. Mackonio dienoraštis, sąsiuvinis Nr. 1, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), baudžiamoji byla Nr. 20317, l. 21–22.

²⁴ „Lietuvių aktyvistų Vilniaus srities vadovybės atsišaukimas į lietuvius“, *Naujoji Lietuva*, 1941, birželio 29.

²⁵ S. Žakevičiaus kalba, pasakyta per radiją 1941 m. birželio 29 d., LMACB RS, f. 165-167, l. 11.

²⁶ Vilniaus miesto komiteto 1941 m. birželio 29 d. nutarimas Nr. 2, *ibid.*, f. 165-1041, l. 4.

²⁷ S. Žakevičiaus ir Vilniaus miesto ir srities pagalbinės policijos vado A. Iškausko 1941 m. liepos 4 d. skelbimas, *ibid.*, f. 165-1039, l. 9.

²⁸ Referento žydų reikalams J. Čiuberkio 1941 m. liepos 14 d. raštas Komitetui, *ibid.*, f. 165-890/8, l. 3.

²⁹ Vilniaus miesto žydų komiteto 1941 m. liepos 24 d. raštas Vilniaus miesto ir srities komiteto pirmininkui, *ibid.*, f. 9-3030, l. 73.

³⁰ Vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 24 d. raštas Komitetui, *ibid.*, f. 9-3030, l. 16.

³¹ *Ibid.*

³² Vidaus reikalų valdytojo K. Kalendros 1941 m. liepos 18 d. raštas Komitetui, *ibid.*, f. 9-3030, l. 5.

³³ Komiteto 1941 m. birželio 26 d. posėdžio nutarimai, *ibid.*, f. 165-1041, l. 1.

³⁴ Laikinosios pramonės valdybos valdytojo K. Blažio 1941 m. liepos 19 d. raštas Komitetui, *ibid.*, f. 165-879/1, l. 16.

³⁵ Raštai Komitetui apie atleistus iš darbo, *ibid.*, f. 165-967, l. 3; f. 165-973, l. 1–2.

³⁶ Komiteto Demografijos skyriaus viršininko B. Stakėno pateikta informacija, *ibid.*, f. 9-3030, l. 88.

³⁷ *Ibid.*, f. 165-167, l. 31.

³⁸ *Ibid.*, l. 135–138.